ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ МІСЦИННОСТІ ПЛЕМЕНІ В УКРАЇНОГЕНЕЗІ

Богдан КОПЦЮХ
здобувач ступеня кандидата історичних наук
КНУ імені Тараса Шевченка

Анотація. *На основі розгляду джерел – давньої писемної історії, топонімів, даних археології, легенд і переказів – автор робить висновок про необхідність вироблення нового погляду на базу дослідження з урахуванням комплексності, актуальності проникнення в інформаційне поле споріднених наук, де існує предмет українознавства.*

Ключові слова: *україногенез, місцинність племені, джерело, етнонім, топонім, писемна історія, археологія, перекази.*

Появу українців та інших народів значною мірою зумовив такий чинник, як місцинність племені – самовизначення племені за звичаєм розселення на одному типі місцин. Місцинність племені розглянуто у монографії «Особливості розселення племен на Прикарпатті» [*33*] і виявлено, що для дослідження україногенезу велике значення має комплексне використання таких джерел, як давньої писемної історії, топоніміки, етнології, археології, палеогеографії, історичної географії та ін. Факт рельєфно-кліматичної територіальності (місцинності) племені виразно постає у близькому сусідстві різнокультурних племінних поселень. Доволі часто різнокультурні (отже, й різноплемінні) поселення знаходилися не окремими групами, а вперемішку в одній групі, що археологи відзначили ще на початку 1990-х років: «Під Обуховом досліджено угруповання київських та черняхівських поселень, розташованих на близькій відстані одне від одного, які складають територіальну групу» [*1,* 297]. Таким чином, поселення могли займати місцини, а не великі території – місцевості. Місцина – це, за географічною термінологією, «фація» – природно виділена територія з тільки одним типом рельєфу. Згрупованість місцин у типи – зручний ранній орієнтир для поділу груп їхніх жителів. Скупчення місцин подібних типів знаходяться дуже розкидано. Археолог Б.Тимощук писав про «…расположение гнезд-общин… на значительном расстоянии друг от друга…» [*2,* 82]. Місцини визначали пов'язаність племені з певним ландшафтом: «Характерною рисою морфологічних частин – фацій, урочищ… є те, що вони мають, так би мовити, масове поширення, неодноразово повторюються на певній території, надаючи їй характерного

вигляду… Фації, або урочища, дуже часто бувають подібні одна до одної, як листя на дереві, тому їх названо морфологічними частинами цілісного природно-територіального комплексу» [*3,* 109]. Наука про етнос зафіксувала сліди архаїчного поділу заселеної території за місцинами. Наприклад, Р.Кайндль спостеріг: «…коли гуцула запитують про його батьківщину, він часто подає назву, якої в жодних переліках населених пунктів не знайти. Він наведе безтурботно за громадою й селом народну назву того маленького поселення, де й знаходиться його хатина» [*4*, 59]. Значить, у такому традиційному краї, як Карпати, майже донедавна зберігався звичай вважати територією поселення забудовану місцину, а не місцевість.

Вивченням спадщини корінних для нашого народу племен займаються досить успішно українознавці (В.Сокіл «Писана керниця…», «Народні легенди та перекази українців Карпат»), археологи (зокрема В.Баран, Д.Козак, Р.Терпиловський, Л.Залізняк, М. Филипчук), мовознавці (О.Стрижак «Етнонімія Геродотової Скіфії», «Етнонімія Птолемеєвої Сарматії»), а також етнологи, ономасти, географи, діалектологи. Як бачимо, джерела для українознавчих студій мають різну специфіку, зумовлену походженням.

Важливими для пізнання глибини закоріненості українців, в основному завдяки ілюстративним можливостям (на даному етапі), виступають археологічні пам'ятки. Тільки поєднання археологічних, мовних джерел і писемної історії дає всі найнеобхідніші чинники для аналізу і, отже, достатню підставу для реконструкції генези народу. В поєднанні основних прадавніх українознавчих джерел, наприклад з архаїчною топонімікою, можна побачити, як розкривається кожне з них саме як джерело, тобто за можливістю інтегрувати його ресурс.

Звідси й мета статті – виявити особливості і взаємозв'язки джерел для дослідження територіальності походження українців. Адже П. Кононенко дуже влучно зазначив: «…доля і місія українства зумовлюються щонайперше самою природою: в Україні переважають рів нини, але вони набувають справжньої критеріальності при врахуванні дуже вагомої ролі морів, річок і гір» [*5,* 10].

Предмет наукового інтересу становить топоніміка якнайдавнішого пласта (кінця I тис. – першої третини II тис.), коли населення ще знало племінні традиції.

Виразно етнонімною є значна частина поліської ойконімії, гідронімії. На Прикарпатті, завдяки віддаленості від степу, меншій відкритості території, сусідству з горами, заболоченості долин Верхнього Дністра, збереглася, як і на важкодоступному Поліссі, генеалогічна лінія населення, про що свідчить велика давність значної частини прикарпатської топоніміки. Топоніми походять теж з різних джерел. І нерідко цим підтверджують історичність, етнонімність один одного. Для дослідження етнічності в архаїчній топоніміці Прикарпаття важливе значення мають топоніми, що збережені в стародавніх і ранньосередньовічних писемних пам'ятках. Давнім і дещо відмінним джерелом є карти (Птолемея, карти XVI – XVII століть, наприклад, виготовлені у 1540 р. і 1578 р. у м. Базелі) [*6*, 48]. В зв'язку з цим потрібно згадати видання «Україна на стародавніх картах». Етноніми на карті європейської Сарматії К.Птолемея одночасно виступають етнотопонімами, за ними утворювалися через сім–вісім століть топоніми. А ще за життя Птолемея кожен етнонімний ойконім невеличкого поселення був етнотопонімом в умовах черезсмужного племінного оселення. Також багаті давні документи, які висвітлюють майнові відносини населення, на мікротопоніми, здебільшого менш архаїчні, ніж етнонімні ойконіми чи гідроніми, але вони цікавлять ще як перехідні від архаїчних. А з багатьох пізніших мікротопонімів ми дуже рідко можемо дізнатися щось про плем'я.

Сучасні топографічні карти областей України не тільки повідомляють топоніми (це здійснюють ще, крім давніх документів, каталоги топонімів у дослідженнях мовознавців, топонімічні словники, а деякі відомі уже з життя), передусім вони дають змогу побачити системність топоніміки, її ландшафтність через позначення на них географічного середовища кожного топоніма і загалом групи. А для зіставлення топонімів можуть стати у нагоді й інші сучасні карти.

З українських істориків першим став осмислювати топоніміку М. Максимович. М. Кордуба, один із дослідників прикарпатської топоніміки, побачив колосальну інформативність цього наукового джерела: «…географічні назви стають новим дуже важливим жерелом історичних, суспільних і фільольогічних наук. Одними з перших учених, що почали вихісновувати се нове жерело у своїх наукових дослідах були Чех Павло Шафаржік і Німець Каспар Цойс (Zeuss). Саме минає 90 літ, як майже одночасно появилися «Слов'янські старожитності» першого з них, і «Німецькі і сусідні племена» другого, де оба учені між докази на підпертє своїх научних тез притягають також і географічні назви. Та одночасно зробив сю саму спробу ще третий учений, Українець. В сім-же самім році (1837) вийшла в Київі невеличка розвідка Михайла Максимовича … «Откуда идет русская земля?» Тут… стараючися доказати, що назва Русь від найдавніших часів зв'язана з Київщиною, зі землею Полян… автор притягає й географічні назви. Вказує на ріку Рось…» [*7,* 1–8]. Отже, М. Максимович започаткував у нашій науці порівняння географічної назви з етнотопонімом, етнонімом, що відомі в основному з писемної історії.

Прикметно, що перша програма для збирання українських географічних назв була складена етнографом для етнографії («під етнографічним зглядом») [*8,* 5–8]. В цьому проявилася далекоглядність Олександра Лазаревського, який у квестіонарі (згаданій програмі) двічі звернув увагу на місцеві легенди, перекази про походження топонімів [*9,* 8]. Намагаючись систематизувати збір географічних назв у Подніпров'ї, О.Лазаревський пропонував долучити споріднене джерело (усну історію), що створює перші передумови для їхньої наукової обробки і підказує нам залучати ще й стародавні, середньовічні пам'ятки писемної історії, таким чином, організовується історичне дослідження топоніміки. Отже, О. Лазаревський заклав етнографічний спосіб наукового опрацювання топоніміки.

Та чи не найбільшим став внесок В.Петрова. Його праця «Етногенез слов'ян» в цілому підтверджує погляд автохтоністів на етнос. Дослідник відзначав сталість топонімічної номенклатури і вбачав у ній вияв етнічності. Він зробив дуже цінні висновки. Наприклад, спостеріг: «Етноніми часто збігаються з гідронімами…» [*10,* 57]. На основі детального аналізу коренів в архаїчній гідронімії Правобережної України, а також її порівняння зі спорідненою гідронімією за межами нашої країни вчений зробив припущення: «Просторове розмежування окремих частин в складних двочленних гідронімах збіглося з

племінним. Річка називалася по-різному в залежності від того, на якій території вона протікала» [*11,* 58]. Концентрація гідронімів, на яку вказав В.Петров на прикладі верхів'їв Дністра, є вагомою підставою для цих слів. Багатоаспектне вивчення архаїчної топонімії, пов'язаної з етногенезом слов'ян, привело В.Петрова до ще глибшого висновку: «Безпосередньою ознакою етносу є не річ, а слово, мова» [*12,* 58]. І тому дослідник вважав: «За браком мовної документації у нас є майже єдиний спосіб виявити сліди давньої етногеографії, межі розселення древніх народностей – звернутися до аналізу географічних назв…» [*13,* 68].

Топонімічні легенди і перекази іноді створюють навколо топонімів ціле історичне середовище. Їх збірку регіонально вивчав В. Сокіл. Дослідник відзначив зацікавлення жителів Карпатського регіону (включив матеріал також з місцевостей, прилеглих до гір) особливостями рельєфу, що в силу їхнього укладу життя, прив'язаного до різноманіття території, не згасало багато віків поспіль: «Велику групу топонімічної прози українців Карпат становлять перекази з домінуючими природно-географічними мотивами. Найменування мотивів у такому випадку виводяться від особливостей рельєфу…» [*14,* 136]. Топонімічні легенди можуть допомогти визначити давній період часу за вказівкою на вологість чи посуху, ландшафтну локалізацію племені, яке, наприклад, вшановувало Велеса. В. Сокіл, ознайомившись з топонімічними легендами, робить висновок: «У наведених топонімічних легендах чітко простежується зв'язок Велеса з водою» [*15,* 85]. Це і проживання на берегах, і пояснення, що гідроніми утворювалися за племінною самоназвою тих, кому ці «води належали», і про закінчення періоду посухи («…був тут такий звір, як крокодил, – Смоком його називали. Він своїм смоком тягнув воду…І так пив…що ріку спер. А сам лопнув від неї. А ріка потекла далі. Отаке розказують про Велесницю») [*16,* 85].

Серед українських археологів на значення прадавньої топоніміки, її використання в дослідженні племінних спільностей на території нашої країни вказував В.Баран [*17,* 70]. Дослідник звертає увагу на потребу картографування архаїчних слов'янських географічних назв, тобто на використання цих джерел у їхній історичній сукупності: «Картографування архаїчних слов'янських гідронімів і топонімів має важливе значення для пошуків стародавньої території слов'ян та визначення шляхів і районів їх розселення» [*18,* 270].

«В.Д. Баран склав карту сучасних населених пунктів з назвою «Дуліби» і окреслив територію цього союзу племен, а також визначив шляхи розселення слов'янських племен Прикарпаття в Європі» [*19,* 70]. Локалізовуючи літописних дулібів, він успішно доводить, що поєднання топоніміки з даними археології уможливлює етнічну ідентифікацію: «Дуліби…займали територію Західної Волині та Верхнього Подністров'я. На це вказують і топоніми, похідні від назви «дуліби». З ними пов'язуються пам'ятки празької культури та Луки Райковецької, розташовані у цих областях» [*20,* 270]. Таким чином, на основі власного досвіду археолог В.Баран прийшов до важливого висновку, що архаїчні географічні назви «корелюються з даними археології» [*21,* 270].

Окремі аспекти проблеми практичного використання архаїчної то- поніміки в етнічних реконструкціях знайшли своє відображення у працях перш за все археологів, які відчувають гостру потребу в джерелі, що безпосередньо наводить самоназву давнього етносу, походячи з тієї самої території, де й концентруються етнічно неідентифіковані культурні пам'ятки одного типу (джерело прив'язане до далекого минулого людей на ній), і це допомагає упорядковувати археологічний матеріал за етнічною належністю. Наприклад, локалізація антів – проблема без дослідження топоніміки від Дністра до Дніпра. Археолог М.Пелещишин зазначав: «У науковому вивченні антів існувало кілька етапів, з яких можна виділити два основні. На першому етапі основна увага приділялась інтерпретації повідомлень античних авторів. …Другий етап розпочався з використання археологічних матеріалів…» [*22,* 237–248]. А топоніміка, як бачимо, залишилася переважно невикористаним науковим запасом.

Археологи давно помітили існування топографічних закономірностей при виявленні пам'яток однієї культури чи її локального варіанту. М.Смішко вказував на необхідність передусім враховувати те, що в конкретних умовах передбачало місце оселення [*23,* 117]. А щоб здобути етнічні групові самоназви жителів розвіданих, розкопаних скупчень поселень, необхідні старовинні назви природно виділених топографічних одиниць.

Звертається до топоніміки київський археолог Л.Залізняк (досліджує час, коли формувалося, утверджувалося плем'я як вид раннього об'єднання людей), зокрема, вважає показовим «територіальне збігання» конкретної топонімії з «регіонами, заселеними слов'янами в VI–VIII ст.» [*24,* 71]. Він звернув увагу на гідронім «Сербень на Івано-Франківщині», пов'язавши його з сербами (поза Балканами) [*25,* 70], засвідченими Костянтином Багрянородним. Вчений поєднує топоніміку з даними антропології і комплексним доказом забезпечує переконливість міркувань.

Мовознавці вважають топоніміку необхідним джерелом для дослідження ранньоетнічних процесів часу племен. Наприклад, Д.Бучко підкреслює, що географічні назви «…нерідко виступають єдиним надійним джерелом з дописемного періоду» [*26,* 15]. Дослідник також вказує на підставу для цього твердження: «Надійність історичної інформації, збереженої у топонімах, пояснюється їхньою стійкістю до екстралінгвальних впливів (внутрішній зв'язок назви і десигната)» [*27,* 15].

Розглядаючи давній топонім передусім як мовну пам'ятку, мовознавці також звертають увагу на час її виникнення. Вік найпізніших топонімів, зміст яких не випливає з сучасної лексики, більший, у чому пересвідчилися вчені: «Загальновизнаною є думка, що топоніми виникли в мові значно раніше моменту їхньої фіксації у джерелах. Тому назви, які пам'ятками визначаються як старослов'янські, насправді можуть бути й давньоруськими…» [*28,* 12].

Значною мірою історичними, а не тільки традиційно мовознавчими є дослідження мовознавця О.Стрижака, який показав можливості долати суперечності в дослідженні етногенезу за допомогою давньої топоніміки, що перебуває у зв'язку з племінною етнонімією [*29*]. Характерно, що до історичної інформації етнонімних топонімів, етнонімів він підійшов саме як історик. Мовознавець М.Худаш у монографії «Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів» розділив інформацію ойконімів на історико-культурну і мовну: «Всі без винятку розглянені ойконіми несуть у собі відповідну історико-культурну і власне мовну інформацію» [*30,* 300]. Мовознавець, дослідник топоніміки східної

частини Прикарпаття Д.Бучко розділяє інформацію топонімів на лінгвістичну й історичну: «Відбиваючи суспільне життя епохи, географічні назви містять цінну інформацію лінгвістичного та історичного планів…» [*31,* 15].

Оскільки мовознавці, як видно з наведених тверджень, відділяють історичну інформацію топонімів як предмет іншої науки, то необхідне історичне опрацювання даного наукового джерела, починаючи із збору матеріалу, спостереження над ним, поєднання його з іншими історичними джерелами, вироблення спеціальних методів.

Важливу тему датування давніх топонімів порушив сучасний прикарпатський дослідник історичного змісту топоніміки Т. Береза, який відзначив, що мало використовується фольклорно-етнографічний матеріал: «На нашу думку, аналізуючи легенди, казки, пісні, можна вказати час, коли вони були створені…» [*32,* 17–20].

Отже, заглиблюючись у пошуки, спостерігаємо, як зближуються предмети досліджень історичних наук і лінгвістики, простежується зв'язок між мовою й історією (наближується до стику), бо в епоху племен традиційно віддавалося належне етнічному кореню конкретної людини та груп людей (запитання: «З якого роду-племені?»).

Взаємопов'язаність українознавчих, етнологічних, археологічних досліджень зумовила потребу у вивченні змісту давно утворених топонімів не тільки для дослідників минулого українського народу, а й для українознавців, етнологів, бо топоніміка разом з археологією часто найближче «стоїть» до племен (виявлення їх самоназв, вираженого у них давнього розуміння племінної етнічності в цілому і щодо кожного племені зокрема). З цього випливає, що для дослідження ролі місцинності племені в становленні українського народу кожне джерело невід'ємне від іншого, яке також стосується цього періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992. – С. 297.

2. Тимощук Б. Восточнославянская община VI – X вв. н. э. – М., 1990. – С. 82.

3. Природа Львівської області / За редакцією К.І.Геренчука. – Львів, 1972. – С. 109.

4. Кайндль Р.Ф. Гуцули. – Чернівці, 2000. – С. 59.

5. Кононенко П. Українська земля і люди у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі // Українознавство. – К., 2008. – № 4. – С. 10.

6. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталевич У. Україна на стародавніх картах. – К., 2004. – С. 48.

7. Кордуба М. Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 1 – 8.

8. Кордуба М. Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 5 – 8.

9. Кордуба М. Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 8.

10. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1972. – С. 57.

11. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1972. – С. 58.

12. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1972. – С. 58.

13. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1972. – С. 68.

14. Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат. – К., 1995. – С. 136.

15. Сокіл В. Писана керниця. – Львів, 1994. – С. 85.

16. Сокіл В. Писана керниця. – Львів, 1994. – С. 85.

17. Козак Д.Н. Дуліби (пошук генези) // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С. 70.

18. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / Відповідальний за випуск С. Павлюк. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 270.

19. Козак Д.Н. Дуліби (пошук генези) // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С. 70.

20. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / Відповідальний за випуск С. Павлюк. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 302 – 304.

21. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / Відповідальний за випуск С. Павлюк. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 270.

22. Пелещишин М.А. Проблема антів в українській історіографії // Наукові записки історичного факультету. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 237 – 248.

23. Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини І тисячоліття н. е. – К., 1960. – С. 117.

24. Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004. – С. 71.

25. Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004. – С. 70.

26. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – С. 15.

27. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – С. 15.

28. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – С. 12.

29. Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988; *Стрижак О.С.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991.

30. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – К., 1995. – С. 300.

31. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – С. 15.

32. Береза Т. Архетипи топонімів // Рогатинська земля. – Львів, 1999. – С. 17 – 20.

33. Копцюх Б. Особливості розселення племен на Прикарпатті: Монографія. – Івано-Франківськ, 2007.

Богдан Копцюх

Источники для исследования роли местности племени в украиногенезе

Аннотация. *На основе рассмотрения источников – древней письменной истории, топонимов, данных археологии, легенд и преданий – сделан вывод о необходимости выработки нового взгляда на базу исследования с учетом комплексности, актуальности проникновения в информационное поле родственных наук, где существует предмет украинознавства.*

Ключевые слова: *украиногенез, местность племени, источник, этноним, топоним, письменная история, археология, предания.*

Bohdan Koptsyukh

Source for study of the role of tribe locality in Ukraine genesis

Annotation. *Based on consideration of such sources as ancient written history, place names, archeological data, legends and narrations the author concludes need for a new look at the research base with taking of complexity, actuality of penetration into the information field of related sciences, where subject of Ukrainian studies exists.*

Key words: *Ukraine genesis, tribe locality, source, ethnicon, place name, written history, archeology, narrations.*